VIRTUS

24 | 2017

Yme Kuiper

Reizen in een burgerlijk Hof van Eden

Johan R. ter Molen, *Een plezierreis in de zomer van 1718. De familie Von Uffenbach in de Nederlanden* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2017, 344 p., ill., index)

Volgens cultuurhistoricus Johan Huizinga zou eigenlijk niet de zeventiende maar de achttiende eeuw onze Gouden Eeuw moeten heten. Immers pas na de Vrede van Utrecht in 1713 leken er tijden van vrede en rust aangebroken. 'De algemene welvaart scheen aan de gezeten burger evengoed als aan de regenten het genot ervan voorgoed te verzekeren. Ganse streken des lands waren bedekt met buitenhuizen, dicht bij de stad, waar men het beste jaargetij sleet, gevarieerd van het kasteel en het grote landgoed der aanzienlijksten en rijksten met hun heerlijkheden, titels en wapenborden, tot de koepels aan de vaart van de voorspoedige neringdoende toe. Het was een levenswijze die in geen ander land op die schaal mogelijk ware geweest; een hoge graad van openbare veiligheid en de kleine afstanden waren gewichtige voorwaarden. De vreemde reiziger moest dit land wel voorkomen als een soort burgerlijke Hof van Eden.'

Aldus Huizinga, in zijn beeldrijke proza, dat het lezen van zijn in oorlogstijd (1941) gepubliceerde schets *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* nog altijd tot een waar genoegen maakt. Dat laatste zinnetje in het aangehaalde citaat is cruciaal. Een burgerlijk Hof van Eden. Er was veel oorlog gevoerd in de zeventiende eeuw, maar een echte militaire natie was de Republiek niet geworden. Zweden wel, voegde Huizinga daar nog even fijntjes aan toe. De Republiek was in vergelijking met vele andere Europese landen een relatief veilige en vreedzame natie. Haar tolerantie werd alom geroemd en dus had zij rond 1700 een aantrekkingskracht op velen die in eigen land gebukt gingen onder religieuze repressie – vandaar ook 'de vreemde reiziger' in Huizinga's citaat. Zijn kenschets is een mooi uitgangspunt

© 2017 Yme Kuiper | Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis
www.virtusjournal.org | print ISSN 1380-6130

om even stil te staan bij de context waarin leden van het geleerde en recent geadelde Duitse geslacht Von Uffenbach uit de rijksstad Frankfurt in de vroege achttiende eeuw de Republiek bezochten. Dat was, om precies te zijn, in de jaren 1705, 1710 en 1718. De Uffenbachs behoorden al enkele generaties tot de oligarchische stadsregering aldaar. Op grond daarvan deelden zij zogezegd verscheidene kenmerken met de in het leven geslaagde koopmans- en regentengeslachten in de grotere Hollandse steden, met Amsterdam voorop. Dit waren allemaal mensen die hielden van boeken, schilderijen, kunstkabinetten, collecties van objecten uit de natuur, instrumenten voor het doen van proeven of waarnemingen, architectuur, muziek, exotische planten en dieren, ja zelfs van knipselkunst en poppenhuizen. Maar omdat deze Uffenbachs uit het Duitse Rijk kwamen, kenden zij vanzelfsprekend ook de cultuur van de grotere en kleinere Duitse hoven. Dat wil zeggen de grote barokpaleizen met hun formele tuinen, met hun enorme kunstcollecties en, niet te vergeten, de wereld van de echt grote landgoederen en kastelen.

Al veertig jaar geleden ontdekte Johan ter Molen, oud-directeur van Nationaal Museum Paleis Het Loo, een bijzonder handschrift in de collectie van de Georg-August Universiteit te Göttingen. Het ging om een verslag van een zogeheten *Lustreise* die een heel gezelschap van genoemde Uffenbachs, samen met verwanten en vrienden, in de zomer van 1718 maakte naar de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. In tegenstelling tot andere reisverslagen van de broers Zacharias (1683-1734) en Friedrich von Uffenbach (1687-1769) was dit verslag, geschreven door hun adellijke vriend Johann Adolph von Glauburg (1691-1734), nooit gepubliceerd of nader besproken. Het is het lange wachten waard geweest, want Ter Molen heeft een voorbeeldige uitgave bezorgd van deze Duitse tekst. Zo schreef hij een gedegen inleiding bij het handschrift en koos hij ervoor om niet een letterlijke vertaling van de oorspronkelijke tekst te maken, maar de reis zelf te verwoorden in hedendaags Nederlands. Een voortreffelijk idee. Ook de oorspronkelijke Duitse tekst is opgenomen, opdat de lezer zelf kan gaan vergelijken. Dat heb ik maar eens gedaan. Dan blijkt hoe deskundig Ter Molen het oorspronkelijke, tamelijk beknopte reisverslag heeft aangevuld met allerlei relevante wetenswaardigheden over mensen, locaties en objecten. En dat alles weer verantwoord in explicatieve noten, met weer andere aanvullende informatie. Zo neemt Ter Molen de lezer mee langs het hele parcours dat het Uffenbach-gezelschap in 1718 aflegde. Omdat het boek mooi is geïllustreerd en voorbeeldig vormgegeven (door de onvolprezen Gert Jan Slagter) levert dat veel lees- en kijkplezier op. Fraai zijn de eigentijdse tekeningen en prenten van vele buitenhuizen en tuinen; deze afbeeldingen kenden de Von Uffenbachs en sommige prenten kochten ze onderweg zelf. Heel bijzonder zijn de afbeeldingen van de menagerie bij de herberg van Blauw Jan aan de Kloverniersburgwal te Amsterdam. Ze waren rond 1700 gemaakt door Jan Velten en bijeengebracht in zijn album *Wonderen der Natuur*.

Al eerder hadden Zacharias en Friedrich von Uffenbach rondgereisd in het Duitse Rijk, de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden en Engeland. De geschreven neerslag ervan is te vinden in het in brede kring bekend geworden *Merkwürdige Reisen*, dat voor het eerst in 1753 verscheen. Het is veel uitvoeriger en ook specifieker qua informatie dan het reisverslag uit 1718. Een ander groot verschil zit in het veel grotere reisgezelschap van 1718, met ook vrouwen (onder wie de beide echtgenotes van de broers Von Uffenbach), kinderen en bedienden. In totaal vormde het een heel elftal, dat bij gelegenheid werd aangevuld met an-

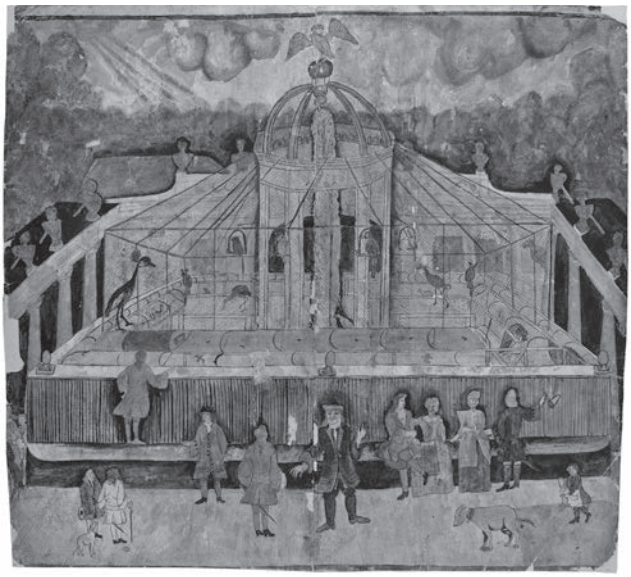

Het vogelhuis bij de herberg van Blauw Jan aan de Kloveniersburgwal (*pen en penseel, Jan Velten, circa 1700; Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, AB Legkast 238*)

dere Duitsers die toen in de Republiek verbleven. Kortom, een echte plezierreis, minder studieus dan de vorige, maar niettemin met veel serieuze bezoeken. In dat opzicht bleef honger naar kennis en educatie steeds aanwezig bij deze Uffenbachs. De scheidslijn tussen educatiereis en plezierreis valt daarom moeilijk te trekken. Kijk maar eens naar Zacharias von Uffenbach, de boekencollectioneur. Uiteindelijk zou de teller van zijn verzameling op 60.000 titels komen te staan. Al in 1705 had Zacharias met zijn oudere zuster Anna Sybilla de Republiek bezocht om daar het befaamde naturaliënkabinet van Levinus Vincent in Amsterdam (later verplaatst naar Haarlem) te bekijken. Zijn jongere broer Friedrich was meer de man van natuurwetenschap, architectuur en muziek. Ook tekende hij veel op reis. Via zijn echtgenote Anna Lindheimer beschikte hij over een eigen landgoed bij Frankfurt, zijn geboortestad. In die stad liet hij een imposant stadshuis bouwen. Ook bezat hij een kunstcollectie die onder meer 250 schilderijen bevatte. Hun genoemde oudere zuster Anna Sibylla trouwde de gefortuneerde Johann Lindheimer. De laatste was in 1700 voogd geworden van Zacharias en Friedrich, omdat hun beide ouders in dat jaar waren overleden. Ook deze voogd had een eigen landgoed bij Flörsheim, waar de twee broers graag verbleven. Hun voorliefde om in de Republiek juist ook buitenplaatsen, tuinen en landgoederen te bezoeken kwam dus niet uit de lucht vallen. Bezorger Ter Molen heeft er veel werk van gemaakt om het hele reisgezelschap bij de lezer te introduceren. Terecht merkte hij daarvoor al op dat de Nederlanders zelf na 1700 steeds meer aardigheid kregen in het maken van toertjes in eigen land. Dat gebeurde vooral in de zomermaanden. Met name de randen van de Republiek waren populair als reisdoel. Zo ook badplaatsen als Aken of de omgeving van Kleef. Pas later, toen het oorlogsgeweld daar op zijn retour was, kwamen de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland in aanmerking.

Bepalen we ons nu verder tot de wereld van adel en rijke burgers met kastelen, buitenhuizen en tuinen, dan kijken we eerst nog eens naar de vroegere reis van de broers in 1709.

Als zij in Friesland reizen beklemtonen zij de schaalverschillen met Duitsland. Neem het Hof te Leeuwarden van de stadhouders uit het huis Nassau-Dietz, inmiddels ook stamhouders van het huis Oranje-Nassau geworden. Ik citeer even: 'De Stadhouder-prins woont in een huis dat niet groot is, met twee kleine irreguliere vleugels, zodat ook private personen even zulke, zo niet betere, huizen bezitten.' Deze vertaling is van mr. Jacob Dirks, voorzitter van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Hij had in *De Vrije Fries* van 1853 de reis van de broers door Friesland, zoals verhaald door Zacharias von Uffenbach, vertaald, ingeleid en samengevat. Maar liefst zestien dagen had Von Uffenbach in Friesland doorgebracht, schrijft Dirks trots. Vooral het bezoek aan Franeker was voor de bibliomaan Von Uffenbach van grote waarde geweest. De collectie van de universiteitsbibliotheek van Franker schatte hij hoger in dan die van Groningen. Dat oordeel was natuurlijk koren op de molen van mr. Jacob Dirks. Ik geef nog even een ander voorbeeld van de blik van de beide broers op het buitenleven in Friesland. In het dorpje Wyckel, in Zuid-Friesland, gingen ze het buitenhuis en het praalgraf in de kerk van de grote vestingbouwer Menno baron van Coehoorn bezoeken. Ik citeer Von Uffenbachs zelf *auf Deutsch*: 'Wir fanden beides nicht so sonderlich, als man es uns gerühmet and wir uns eingebildet hatten.' Een nieuwe teleurstelling dus.

In het verslag van 1718 valt op dat er in de Noordelijke Nederlanden veel over water werd gereisd, dat wil zeggen met de reguliere trekschuit of afgehuurde vaartuigen. Daarnaast gebruikte het gezelschap regelmatig drie koetsen. In de Zuidelijke Nederlanden kon men veel vaker over goed aangelegde wegen reizen. Ook het verschil in religieuze en adellijke cultuur bracht het gezelschap soms bij andere zaken in de Zuidelijke Nederlanden dan in de Republiek. In het katholieke zuiden was er meer aandacht voor altaarstukken, kerken en kastelen, wandtapijten; in het protestantse noorden meer voor universiteit, hortus, collectievorming, nijverheid en aanleg van tuinen. Toch bleef het gezelschap uit Frankfurt steeds gespitst op de uitingsvormen van stedelijke cultuur en bestuur, zoals stadhuizen, beursgebouwen en andere monumentale architectuur.

Wat mij bij bestudering van vele buitenlandse reisverhalen over de Republiek rond 1700 opvalt – zo ook weer bij deze Von Uffenbachs – is dat daarin de wereld van stadswoning en buitenhuis min of meer als een geografische driehoek getekend kan worden. Aan de top van de driehoek bevindt zich Amsterdam en omgeving, met als ultieme bezienswaardigheid het Hollands-classicistische Amsterdamse stadhuis van Jacob van Campen, met dan vervolgens Den Haag en omgeving als een van de hoeken van de basis van deze driehoek, met Huis ten Bosch, vanwege zijn Oranjezaal, als topattractie, en jawel, *last but not least*, Het Loo in Gelderland als derde punt van de driehoek. Volgens de broers Von Uffenbach kenden huis en tuin van dit jachtslot hun weerga niet in de Republiek. En in het midden van de genoemde driehoek viel er in de omgeving van Zeist of van de Utrechtse Vecht ook nog een en ander te bewonderen. Zo bezien steekt in vele reisverhalen die de buitenplaatscultuur van de Republiek betreffen veel herhaling van observaties en beschrijvingen. Bijzonder populair waren in de eerste decennia na 1700 bezoeken aan huizen en tuinen die tot de nalatenschap van koning-stadhouder Willem III behoorden. De driehoek en met name de buitens van de Oranjes-Nassaus komen we ook weer tegen in het reisverslag van dit Duitse gezelschap.

Na eerst bij Arnhem het landgoed Rosendael en zijn kabinet van Neptunus te hebben be-

zocht was Huis Middachten bij De Steeg de volgende attractie. Al bij een eerder bezoek had Friedrich de fraaie trappenhal getekend. Rond Middachten, zo vermeldt het oorspronkelijke verslag, treft met de mooiste lanen (*alléen*) van het gehele land aan. Vervolgens is Hof te Dieren aan de beurt. Daar blijkt Maria Louise van Hessen-Kassel, de weduwe van stadhouder Johan Willem Friso (de erfgenaam van stadhouder-koning Willem III) te verblijven. Abusievelijk wordt zij in het oorspronkelijke verslag prinses van 'Ostfriesland' genoemd. Ter Molen wijst daar terecht op, maar de twijfel die hij in een noot uitspreekt over haar aanwezigheid en eigendomsrecht, lijkt me niet terecht. Dieren hoorde bij de erfenis van haar overleden man en ging nu over op haar, nog onvolwassen zoon, de latere stadhouder Willem IV. Na nog De Voorst bij Zutphen te hebben bekeken, waar Willem III voor zijn protegé Arnold van Keppel veel geld in had gestopt, was de volgende attractie Het Loo. Tuin en huis hadden zijn weerga niet in de Republiek, aldus het verslag. Nu was het eigendom van de al genoemde prinses Maria Louise, maar dat werd betwist door de koning van Pruisen; hij maakte namelijk ook aanspraak op de erfenis van Willem III. Zo zien we dat de betwiste erfenis uit 1702 in 1718 nog altijd de tongen losmaakte. Er werd voor dit bezoek aan Het Loo een hele dag uitgetrokken, want men sliep die avond in een nabijgelegen herberg. In feite waren nagenoeg al de zojuist genoemde buitenhuizen in 1718 nog relatief nieuw. Daarna werden bij Utrecht de buitenplaats Zijdebalen – met de bedrijfsgebouwen, eigendom van de doopsgezinde Amsterdammer Van Mollem – en de ridderhofstad, met diergaarde, Heemstede bezocht. Het laatste complex was zelfs te koop. Op weg naar Amsterdam vergaapte het gezelschap zich vanaf de waterkant aan fraaie tuinen en huizen langs de oevers van de Utrechtse Vecht. Met name het buiten Boom en Bosch te Breukelen van de Amsterdamse koopman Boendermaker viel erg in de smaak.

Opvallend is dat er bij de bezichtiging van de buitens bij Den Haag enige kritiek wordt gespuid. Dat begon al met Huis ten Bosch, op dat moment (vanwege een getroffen schikking tussen beide twistende partijen over de erfenis van Willem III) eigendom van de Pruisische koning. Daar vond men de tuin niet erg bijzonder, in tegensteling tot de Oranjezaal binnen, die grote bewondering oogstte. Bij de lustplaats Clingendael van Suzanna Huygens, de weduwe Doublet, ging de belangstelling vooral uit naar het gebruikte tuingereedschap, met name het duwkarretje waarmee onkruid werd verwijderd. Het werd zelfs nog getekend door Friedrich von Uffenbach. Van het buiten Zorgvliet, eigendom van de weduwe van Hans Willem Bentinck, viel de tuinaanleg zelf bijzonder tegen; elementen ervan, zoals de grot, cascade en bedriegertjes, kregen daarentegen een positieve waardering. Als herinnering aan het bezoek werden er gravures van het complex gekocht. Over Huis Honselaarsdijk bij Loosduinen, inmiddels ook bezit van de Pruisische koning, vermeldt het oorspronkelijke verslag dat het er van buiten weliswaar niet nieuw uitzag, maar dat het van binnen zeer veel mooie en goed gemeubileerde kamers had. De grootste belangstelling ging hier uit naar de fraaie schilderijencollectie, de Chinese behangsels en het Japanse porselein. In Den Haag zelf kon het splinternieuwe Mauritshuis (oorspronkelijk het Suikerhuis van Graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen) bezocht worden. Het was pas hersteld geworden, nadat het in 1704 volledig was uitgebrand.

Niet zozeer het anekdotische gehalte van dit goed bezorgde en fraai uitgegeven reisverslag, maar de patronen in en achter de tekst verdienen een vervolg in een systematische studie waarin meerdere van dit soort verslagen met elkaar worden vergeleken. Zo'n soort stu-

die is al geschreven door Gerrit Verhoeven. Hij publiceerde in 2009 *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*. Daarin komen de achttiende-eeuwse kleine toertjes en plezierreizen als genre al tevoorschijn vanachter de aristocratische *grand tour* en de intellectuele *peregrinatio academica*. Toch is het wachten nu op een integrale studie waarin de *Werdegang* van de buitenplaatscultuur van de achttiende eeuw in de hele Republiek wordt beschreven. Juist reisverslagen van buitenlandse toeristen die plezierreisjes maakten in de Republiek zijn daarvoor een onmisbare bron naast vele andere schriftelijke en visuele bronnen. Niet de zeventiende maar de achttiende eeuw is de eeuw van de buitenplaats (van de koopman-regent) in de Republiek. Het is ook de eeuw van de snel stijgende topografische interesse, van de uitgave van prentseries van paleizen, buitenhuizen en tuinen. Pas na het midden ervan komt daar in het westen (en vermoedelijk) noorden van de Republiek een kentering in. Een zekere samenhang met de verschuiving in de balans tussen stad en platteland in dit deel van de Republiek vanaf 1750 (met een opgaande agrarische en een dalende stedelijke economie) lijkt daaraan debet te zijn geweest. In het oosten (en in de negentiende eeuw in het zuiden van het Koninkrijk de Nederlanden) liepen zaken vermoedelijk anders. Hier ontstonden mettertijd grotere landgoederen, met daarop veelal nieuwe buitenhuizen.

Er is nog een detail dat me trof in de beschrijving van het bezoek dat de Von Uffenbachs brachten aan het huis van de Amsterdamse familie Brandt, afkomstig uit Sleeswijk-Holstein en rijk geworden in de zijdelakenhandel. Er liep in het huis een Moorse bediende rond, die gereed stond om het gezelschap te gaan bedienen. Daarmee stuiten we op een fenomeen dat pas sinds kort volop in de belangstelling is gekomen: Moorse oftewel zwarte, Afrikaanse bedienden, ooit slaaf, die in deftige en aristocratische kringen in Amsterdam en in Den Haag, maar ook in Middelburg of Groningen deel waren gaan uitmaken van het huispersoneel.

Nog even terug naar Huizinga. De levensstijl van de van koopman in rentenier veranderde bestuurders van de Republiek, die de Von Uffenbachs in 1718 overal in Holland tegenkwamen, heeft hij voor altijd vastgelegd in het volgende beeld: 'Voor de gemiddelde regent echter beperkten zich toch de bezigheden, naast de leuterachtige gewichtigheden van een in sleur verzonken stadsbestuur, en de wel ernstige maar niet al te tijdrovende plichten van de rechtspraak, tot het nalopen van zijn tuinbaas en het spreken met de rentmeester of notaris.' Om daarna het contrast tussen zeventiende en achttiende nog een keer samen te vatten in een fraaie, landschappelijke voorstelling: 'In de plaats van de zeventiende eeuw vol leven en gedruis schuift zich het beeld van een achttiende, waarin ons land in de late middagzon van een lange zomerdag schijnt te sluimeren.' Deze zin wordt vaak geciteerd en zo nu weer door mij. Toch voegde Huizinga zelf daar nog de volgende gedachte aan toe: 'In zulke algemene historische appreciaties van een tijdperk in zijn geheel steekt bijna altijd een stuk overdrijving en vergissing.' Dat was 1941. In de afgelopen decennia lijkt de achttiende eeuw – zie de vele studies over verlichting en politieke cultuur – aan een duidelijke historiografische opmars bezig. Daarom moet ook het beeld dat Huizinga ons voorschotelde minder sluimerend worden gemaakt. Dat geldt zeker voor de geschiedenis van zwarte bedienden. Was het niet Huizinga die schreef: geschiedenis is de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.

University of Groningen – y.b.kuiper@rug.nl

Adel en heerlijkheden in Québec. De opkomst en het voortleven van een sociale groep en een feodaal instituut (ca. 1600-2000) 9
Benoît Grenier en Wybren Verstegen

Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795 31
Maarten Prins

Beschermd en berucht. De manoeuvreerruimte van jonker Ernst Mom binnen het rechtssysteem van zestiende-eeuws Gelre 57
Lidewij Nissen

Prussia's Franconian undertaking. Dynasty, law, and politics in the Holy Roman Empire (1703-1726) 75
Quinten Somsen

Gutsbesitzer zwischen Repräsentation und Wirtschaftsführung. Das Gut Nordkirchen in Westfalen im 18. und 19. Jahrhundert 105
Friederike Scholten

Adel op de pastorie. Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw 129
Fred Vogelzang

VIRTUS

24 | 2017

9 789087 047252